

Bożena Iwanicka*, Zdzisław Iwanicki**

WYCHOWANIE IDEOWE NA TERENIE RODZINY
W OPINII MATURZYSTÓW

Rola rodziny w socjalizacji i wychowaniu jednostki.

Przedmiot i zadania artykułu

W potocznej świadomości społeczeństwa polskiego od dosyć dawna funkcjonuje pogląd, według którego "rodzina stanowi podstawową komórkę życia społecznego". Jest on charakterystyczny zarówno dla pokolenia ludzi dorosłych, jak i dla młodzieży. W tym sposobie myślenia o rodzinie zawiera się nie tylko doświadczenie minionych pokoleń zdobywane w różnych okresach historycznych¹, ale i wyobrażenia ludzi żyjących współcześnie. Z tych względów pogląd ten w miarę dokładnie odzwierciedla stosunek ogółu ludności naszego kraju do rodziny i spraw z nią związanych. Wynika z niego, że rodzina zajmuje wysoką pozycję w systemie wartości naszego społeczeństwa², a jednocześnie ma do spełnienia poważne zadania w stosunku do młodego pokolenia, co czyni ją niezbędną w życiu jednostek i dla istnienia społeczeństwa.

* Mgr, st. asystent w Zakładzie Teorii Wychowania Instytutu Pedagogiki i Psychologii.

** Dr, adiunkt w Zakładzie Socjologii Ogólnej.

¹ Na temat sytuacji rodziny polskiej w okresie zaborów i jej znaczenia dla zachowania kultury narodowej - zob. L. J a b ł o n o w s k a, Rodzina w XIX i na początku XX wieku, [w:] Przemiany rodziny polskiej, red. J. K o m o r o w s k a, Warszawa 1975, zwłaszcza s. 64-69.

² Znajduje to również potwierdzenie w rezultatach badań empirycznych. Wynika z nich, że w systemie wartości wszystkich kate-

Istota społecznego charakteru rodziny polega na pełnieniu w stosunku do jej członków funkcji socjalizującej, dzięki czemu zachowana zostaje ciągłość kulturowa społeczeństwa. Zadania z tym związane należy więc uznać za sens życia rodzinnego. "Znaczenie życia rodzinnego ... dla jednostki - pisze Maria Trawińska - nie ogranicza się do utrzymania nowego organizmu przy życiu, ale na społecznym dziedziczeniu, bo atmosfera domu, wzory rodzinne »idą za nią« poprzez ciąg jej całej biografii"³.

Rodzina ma do spełnienia kilka funkcji wobec swoich członków, ale za wiodącą w życiu rodziny można uznać funkcję socjalizującą⁴. Polega ona na wprowadzeniu młodego pokolenia w kulturę grup, w których przebiega jego życie. W ramach jej realizowania następuje przekazywanie dzieciom wiedzy i umiejętności instrumentalnych, wpajanie im określonego systemu wartości, który z kolei stymuluje motywacje do działania, wytycza cele indywidualne i grupowe, podsuwa środki ich osiągania. Przejawia się ona zarówno w spontanicznych i "rutynowych" oddziaływaniach skierowanych na dziecko, jak i w działaniach podejmowanych świadomie, z zastosowaniem określonych reguł postępowania.

W czasie rodzinnej socjalizacji dokonuje się również bardzo ważny z ogólnospołecznego punktu widzenia proces, a mianowicie kształtowanie postaw ideologicznych i światopoglądowych, w tym ta-

gorii ludności naszego kraju rodzina zajmuje wysoką pozycję. Dla dorastającej młodzieży coraz mniejsze znaczenie ma rodzina pochodzenia, a coraz większe - własna rodzina prokreacyjna. Relatywnie największą uwagę przywiązują do niej ludzie pozbawieni normalnego życia rodzinnego w okresie dzieciństwa i młodości - zob. D. Dobrowolska, Wartości związane z życiem rodzinnym, [w:] ibidem, zwłaszcza s. 263-266.

³ M. Trawińska, Bariery małżeńskiego sukcesu, Warszawa 1977, s. 26.

⁴ W socjologii występuje kilka typologii funkcji pełnionych przez rodzinę. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza typologie opracowane przez J. Szczepańskiego, Elementarne pojęcia socjologii, Warszawa 1970, s. 303 i n.; K. Dobrowolskiego, Studia nad życiem społecznym i kulturą, Wrocław 1966, s. 203 i n.; S. Kowalskiego, Socjologia wychowania w zarysie, Warszawa 1974, s. 107 i n.; Z. Tyszkę, Socjologia rodziny, Warszawa 1974, s. 61 i n. Liczba wyodrębnionych funkcji przez poszczególnych autorów, ich nazwy i zakres są różne. W artykule tym nawiązuje się do znaczenia funkcji socjalizującej nadanego jej przez Z. Tyszkę i J. Szczepańskiego.

kże postaw obywatelskich i świadomości socjalistycznej. Z uwagi na doniosłe znaczenie tego procesu dla jednostek i przyszłości naszego społeczeństwa przyjmujemy propozycję Zbigniewa Tyszki i wyodrębniamy w ramach funkcji socjalizacyjnej podfunkcję ideologiczno-światopoglądową i funkcję religijną. Ta ostatnia byłaby wyróżniana w tych środowiskach społecznych, w których religia ma nadal duże znaczenie w życiu rodzinnym⁵.

Wprawdzie dzisiejsza rodzina jest tylko jedną z coraz większej liczby grup i instytucji socjalizujących jednostkę, to jednak w dalszym ciągu ma ona decydujące znaczenie w tym procesie. Według Antoniny Kłoskowskiej ta szczególna rola rodziny bierze się głównie stąd, że inicjuje ona i inspirowa różne oddziaływania na swych członków, zwłaszcza w sferze intelektualnej, emocjonalnej i estetycznej⁶. W związku z tym ma najważniejszy wpływ na rozwój osobowości i postawy przyszłych pokoleń. Jakiego rodzaju jest to wpływ i jaka jest jego skuteczność, zależy jednak przede wszystkim od postaw wychowawczych rodziców, od stopnia zintegrowania ich działań z celami i założeniami naukowego socjalizmu.

W socjologii funkcja socjalizacyjna rodziny posiada więc względnie dużą wartość heurystyczną. Stosuje się ją także jako narzędzie badania zagadnień związanych z rodziną⁷. Odnosi się ona przede wszystkim do spontanicznych (nie zamierzonych i nie kontrolowanych) relacji, jakie zachodzą pomiędzy dzieckiem a otaczającym go światem przyrody i wytworami ludzkiej działalności, w rezultacie czego przyswaja sobie ono całe bogactwo kultury środowiska społecznego, w którym żyje oraz nabywa umiejętności pełnienia kolejnych ról wyznaczonych przez naturalny przebieg życia rodziny. Funkcja ta obejmuje zatem bardzo szeroki i trudny do określenia zakres czynności (oddziaływań) występujących pomiędzy rodzicami a dziećmi. Z wielkim trudem można wskazać występujące tutaj motywy i kie-

⁵ T y s z k a, op. cit., s. 64 i 65.

⁶ A. K ł o s k o w s k a, Rodzina jako czynnik transmisji i twórczości kulturalnej, "Kwartalnik Pedagogiczny" 1971, nr 4, s. 89. W artykule tym wskazano również na wiele dodatkowych aspektów związanych z rolą rodziny w zakresie przekazywania kultury młodemu pokoleniu.

⁷ Na możliwości te zwracał uwagę m. in. T y s z k a, op. cit., s. 70 oraz L. K o c i k, Przeobrażenia funkcji współczesnej rodziny wiejskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 11.

runki działań (cele) oraz wytyczne dotyczące sposobów oddziaływania (metody). Nawet wówczas, gdy udaje się je ustalić, to z reguły są one sformułowane bardzo ogólnie. Z przyczyn, o których mowa, przydatność tej funkcji dla pedagogów zajmujących się tą sferą życia rodziny jest raczej niewielka.

Pedagoga interesuje przede wszystkim ten zakres funkcji socjalizacyjnej, który Z. Tyszka nazywa "wychowaniem wewnątrzrodzinnym"⁸. Idzie tutaj o takie oddziaływania członków rodziny na siebie, które są podejmowane świadomie, mają cel wychowawczy i przebiegają zgodnie z przyjętymi przez nich regułami postępowania wychowawczego.

Jest przy tym sprawą niezwykle ważną, ustalenie w oparciu o jakie treści ma być kształtowana osobowość jednostki wychowywanej, którą najczęściej jest małe dziecko. Zwraca na to uwagę A. Kłoskowska pisząc: "[...] dla kształtowania postaw ważne są nie tylko metody wychowawcze rodziny i spontaniczne procesy rozwoju, lecz także treści poznawcze, aksjologiczne zasady, elementy systemów wartości, z którymi dziecko zapoznaje się poprzez rodzinę czy też w wyniku oddziaływania innych socjalizujących czynników"⁹. W artykule niniejszym przedstawione zostaną wybrane zagadnienia wchodzące w zakres funkcji socjalizującej rodziny.

O tym, jakie elementy kultury winny stanowić treść wychowania na terenie rodziny, mówią zadania formułowane dla kulturalnej funkcji rodziny¹⁰. Jako najważniejsze wymienić należy: dzieje kultury danego narodu oraz jej trwałe pomniki, normy moralne i systemy wartości, dziedzictwo kulturowe, kryteria estetyczne, umiejętność interpretacji spraw dotyczących państwa. Ponieważ nie każda treść kulturowa niesie ze sobą pożądaný społecznie ładunek intelektualno-emocjonalny, który - jak wiadomo - ma doniosłe znaczenie w procesie kształtowania postaw, wskazane jest, aby treści te były omawiane w rodzinie, przy czynnym udziale dzieci.

Podjęta w nim problematyka dotyczy wpływu osób dorosłych (rodziców) na kształtowanie postaw ideologicznych i światopoglądowych młodego pokolenia. Jego przedmiotem jest wychowanie ideowe

⁸ Por. Tyszka, op. cit., s. 64.

⁹ Kłoskowska, op. cit., s. 83.

¹⁰ Por. Tyszka, op. cit., s. 66 oraz Kocik, op. cit., rozdz. VI.

na terenie rodziny. Przez wychowanie ideowe rozumiemy - za Heliodorem Muszyńskim - " [...] kształtowanie zespołu postaw wyrażających stosunek jednostki do świata wartości"¹¹. Przedstawione zostaną w nim głównie poglądy młodzieży klas maturalnych na temat przekazywania w wychowaniu wewnątrzrodzinnym określonych wartości należących do dziedzictwa kulturowego naszego narodu oraz stosowania wynikających z nich ideałów i wzorów osobowych. W ten pośredni sposób przedstawiony zostanie także jej stosunek do wychowania ideowego na terenie rodziny.

Zagadnienia podjęte w artykule są bliskie młodzieży uczącej się w ostatnich klasach szkół średnich i są, lub przynajmniej powinny być, dobrze jej znane. Dostyc często dyskutuje ona na tematy zaangażowania ideowego młodzieży, konfliktu pokoleń, na różne tematy ideologiczne i polityczne zarówno w grupach zorganizowanych (szkoła, organizacje), jak i w grupach powstających ad hoc. Połowa spośród badanej młodzieży uczestniczyła ponadto przez dwa lata w obowiązkowych zajęciach z "Przysposobienia do życia w rodzinie", na których problemy te były omawiane wiele razy i z różnych punktów widzenia.

Zagadnienia te są bliskie i ważne dla badanej młodzieży także z powodów, które wiążą się z przekraczaniem przez nią kolejnego etapu w jej naturalnym rozwoju - podejmowaniem zadań charakterystycznych dla człowieka prawnie i społecznie dojrzałego. Potwierdzają to jej wypowiedzi na temat planów życiowych na najbliższą przyszłość. Z analizy tych planów wynika bowiem, że zamierza ona w miarę wcześniej zawierać związki małżeńskie i posiadać potomstwo¹². Za sukces życiowy młodzież uważa natomiast osiągnięcie wysokich efektów swojego oddziaływania wychowawczego na własne dzieci¹³. Przy ocenie tych planów należy pamiętać, że większość spośród niej ma już 19 lat.

¹¹ Por. H. Muszyński, *Ideał i cele wychowania*, Warszawa 1974, s. 105. W pracy tej dokonana została klasyfikacja postaw ideowych i wyjaśniono ich strukturę uwzględniając elementy składowe postaw: intelektualny, emocjonalny i motywacyjno-działaniowy. Ułatwia to w znacznym stopniu zinterpretowanie materiałów empirycznych dotyczących wychowania ideowego w rodzinie.

¹² Zagadnienia te opracowane zostały w artykule B. Iwanickiej, *Małżeństwo i rodzina w planach życiowych maturzystów*, "Zeszyty Naukowe UŁ" (w druku).

¹³ Stanowisko takie było charakterystyczne dla niemal całej

Zasadniczym celem tego artykułu jest określenie poziomu wiedzy uczniów kończących szkoły średnie na temat wychowania ideowego w rodzinie. Próbuje się w nim poszukać odpowiedzi na pytanie, czy stan wiedzy z tego zakresu socjalizacji młodego pokolenia może stanowić wystarczającą podstawę do prowadzenia przez młodzież prawidłowego oddziaływania wychowawczego w przyszłości. Wiedza taka jest przecież jednym z podstawowych warunków osiągania przez nią sukcesów wychowawczych. W przypadku otrzymania pozytywnych wyników z przeprowadzonych analiz, będzie można przypuszczać, że w niedalekiej perspektywie osiągnięty zostanie średni poziom kultury pedagogicznej społeczeństwa¹⁴. Oznaczałoby to sytuację zgodną z oczekiwaniami pedagogów, w której całość kształtu oddziaływania wychowawczego na dziecko ma charakter uporządkowanego procesu kierowanego przez rodziców posiadających względnie wysoki poziom tej kultury.

Uzasadnienie podjęcia tego problemu mogą stanowić - naszym zdaniem - następujące okoliczności. Wiadomo powszechnie, że od prawidłowo zorganizowanego oddziaływania rodziny na potomstwo w dużej mierze zależy, czy stanie się ona rzeczywistym współpartnerem szkoły, czy możliwym będzie do osiągnięcia stan ujednolicenia "frontu wychowawczego" w społeczeństwie. Nie jest więc rzeczą obojętną, jaki jest poziom wiedzy maturzystów na temat wychowania ideowego w rodzinie, jakie wartości zamierza przekazać młodemu pokoleniu, w oparciu o jakie wzory osobowe je kształtować. W

badanej młodzieży. Ilustracją tego jest następujący fragment wypracowania: "[...] Specjalnie nie zaliczyłem wychowania dzieci do obowiązków, ponieważ jest to głównym celem rodziny. Praca nad własnym potomstwem powinna stanowić wielką radość dla każdego rodziców, a pozytywne efekty tej pracy będą mogły być powodem do dumy ..." (wypracowanie nr 6). Inne aspekty wychowania dzieci występujące w poglądach młodzieży omawiane są w artykule B. I w a n i c k i e j, "Poglądy młodzieży klas maturalnych na wychowywanie dzieci w rodzinie, "Zeszyty Naukowe UŁ" (w druku).

¹⁴ W artykule przyjęto rozumienie kultury pedagogicznej zaproponowane przez I. Jundziłł. W jej rozumieniu kultura pedagogiczna jest to "rodzaj kultury zachowania przejawiający się w uświadamianiu celów wychowania socjalistycznego, w zdobywaniu wiedzy o wychowaniu, wrażliwości na sprawy dzieci i młodzieży, w poczuciu odpowiedzialności za młode pokolenie i znajdujący najpełniejszy wyraz w prawidłowym oddziaływaniu wychowawczym na dzieci, młodzież i ludzi dorosłych" I. J u n d z i ł ł, *Kultura pedagogiczna społeczeństwa*, Gdańsk 1975, s. 9. Rozważania niniejszego artykułu skoncentrowane są wokół elementu intelektualnego

ostatnich latach stworzono młodzieży względnie dobre warunki, aby sama mogła zinternalizować określony system wartości (np. poprzez "Przysposobienie do życia w rodzinie") do nabywania wiedzy i umiejętności w tym zakresie oraz przekazywania go później następnym pokoleniom. Sądzymy, że można zasadnie przyjąć, że stan tej wiedzy i umiejętności pozwoli wytworzyć sobie przybliżony obraz pełnienia przez nią ról rodzicielskich, także na odcinku wychowania ideowego.

Do tej pory młodzież licealna i studencka badana była głównie pod kątem uznawanych przez siebie ideałów, stosowania w swoim życiu wzorów osobowych, stosunku do różnych wartości¹⁵. Nie były natomiast prowadzone wśród niej badania, w których byłaby traktowana pod kątem roli przyszłych rodziców. Mamy więc nadzieję, że artykuł niniejszy uzupełni w pewnym stopniu istniejącą lukę w stanie wiedzy o współczesnej młodzieży i stanowić będzie jeszcze jeden przyczynek na temat jej zaangażowania ideowego.

Podjęty tutaj problem opracowany został na podstawie materiałów zebranych w badaniach nad kulturą pedagogiczną młodzieży szkół średnich. Przeprowadzono je w 1976 r. na terenie województwa łódzkiego, sieradzkiego i skierniewickiego za pomocą testu wiadomości w formie kwestionariusza, ułożonego w oparciu o program "Przysposobienia do życia w rodzinie". Kwestionariusz ten wypełniany był sposobem audytoryjnym przez uczniów klas maturalnych w szkołach różnego typu zarówno uczących się tego przedmiotu (200 osób), jak i nie uczących się go (200 osób).

Udzielanie odpowiedzi trwało przeciętnie ok. dwóch godzin zegarowych. Uczniowie byli poinformowani przez osobę prowadzącą badania o celach badań i sposobie wypełniania kwestionariusza.

nego kultury pedagogicznej, na wiedzy badanej młodzieży o wychowaniu ideowym.

¹⁵ Zagadnienia te najpełniej naświetlają następujące pozycje: R. D y o n i z i a k, Młodzieżowa podkultura. Studium socjologiczne, Warszawa 1965. Autor dokonał analizy porównawczej systemów wartości i wzorów postępowania uznanych przez młodzież licealną i ludzi dorosłych. Na tej podstawie wyjaśnił w przekonujący sposób problem "bezydeowości młodzieży" i "konfliktu pokoleń"; W. A d a m s k i, Młodzież i społeczeństwo, Warszawa 1976. Autor zawarł tu syntetyczny obraz młodzieży lat siedemdziesiątych, w którym uwzględnione są również informacje o aspiracjach życiowych młodych ludzi, odzwierciedlające ich system wartości.

W celu ujednolicenia rozumienia pytań wytłumaczono ich sens i objaśniono występujące w nich terminy. Na prośbę uczniów udzielane były także dodatkowe wyjaśnienia. Wykorzystane zostaną także materiały uzupełniające w postaci pisanych przez młodzież wypracowań na temat "Rodzina, jaką sam/sama założę [...]"

Wnioski wynikające z analizy uwzględnionych w nim zagadnień będą oceniane z punktu widzenia potrzeb pedagogiki¹⁶. Przy ich wyjaśnieniu nawiązywać się będzie natomiast do podstawowych cech społeczno-demograficznych młodzieży, wywierających stosunkowo najwyraźniejszy wpływ na poziom jej wiedzy o wychowaniu ideowym na terenie rodziny.

Omawianie tych problemów rozpoczniemy od ukazania poglądów młodzieży na temat tych sfer oddziaływania rodziny na potomstwo, które nadają jej wysoką wartość w życiu człowieka. Ma to na celu ustalenie, czy młodzież wystarczająco jasno uświadamia sobie sens funkcjonowania rodziny (przygotowanie dzieci do samodzielnego życia w społeczeństwie), czy też swoją uwagę koncentruje na czynnościach temu towarzyszących i uzupełniających.

Poziom wiedzy maturzystów o rodzinie i pełnionych przez nią funkcjach

Materiałem do przedstawienia stanu wiedzy badanej młodzieży o tych problemach są głównie jej odpowiedzi na pytanie: "Dlaczego rodzina jest niezastąpiona w życiu dziecka?" W tab. 1

¹⁶ Kształcenie pedagogiczne rodziców odbywa się w oparciu o treści, których zakres nie jest ustalony. Istnieje duża dowolność programowania treści przez różne ośrodki i instytucje prowadzące szkolenia. Wynika to z braku określenia przez pedagogikę pewnego "minimum" wiedzy pedagogicznej, które należałoby uwzględnić w ramach podnoszenia ich kultury pedagogicznej. Nie uwzględnia się również obowiązującego zestawu literatury. Propozycję takiego "minimum" opracował K. K o t ł o w s k i w pracy: O pedagogicznym kształceniu rodziców, Warszawa 1968, s. 79-92. W artykule przyjęto następujący sposób interpretowania danych uzyskanych z odpowiedzi uczniów: za odpowiedzi błędne (wskazujące na brak wiadomości z interesujących nas dziedzin) uznano te, których sens nie znajduje pokrycia w żadnej z przyjętych obecnie teorii pedagogicznych; natomiast za prawidłowe te, których sens jest niesprzeczny z tymi teoriami oraz te, które zawierają chociaż jeden prawidłowo dobrany szczegół (np. fakt, pojęcie, cechę - w zależności od pytania) z interesującego nas zakresu wiedzy pedagogicznej uczniów.

T a b e l a 1

Pochodzenie społeczne uczniów a wymienione przez nich uzasadnienia
niezbędności rodziny w życiu dziecka^a

Pochodzenie społeczne	Badania ogółem	Osoby odpo- wiadające prawidłowo razem		Rodzaje uzasadnień oraz ich liczebność (w %) ^b						
		N	%	1	2	3	4	5	6	7
Inteligencja	61	52	100,0	65,3	30,7	17,3	17,3	11,5	15,3	9,6
Pracownicy umysłowi	72	54	100,0	59,2	22,2	16,6	12,9	25,9	18,5	-
Pracownicy fizyczno- -umysłowi	14	11	100,0	63,6	36,3	18,1	18,1	27,2	9,0	9,0
Rzemieślnicy	9	6	100,0	66,6	16,6	-	50,0	-	16,6	16,6
Robotnicy wykwalifi- fikowani	85	70	100,0	47,1	25,7	31,4	18,5	17,1	12,8	4,2
Robotnicy niewykwalifiko- wani	44	37	100,0	62,1	21,6	21,6	21,6	21,6	13,5	5,4
Rołnicy	59	48	100,0	54,1	18,7	25,0	25,0	12,5	18,7	-
Inni	16	12	100,0	66,6	16,6	8,3	8,3	8,3	25,0	-
Ogółem	360	290	100,0	57,5	24,1	21,7	18,9	17,2	15,8	4,1

^a Treść uzasadnień: 1) rodzina otacza dzieci miłością i bezinteresowną opieką; 2) rodzina najpełniej zaspokaja psychiczne potrzeby dziecka: uznania i bezpieczeństwa; 3) rodzina uczy prawidłowego rozumienia ról społecznych: matki, ojca, brata, siostry, syna, córki; 4) rodzina ma duży wpływ na prawidłowy rozwój uczuciowy dziecka; 5) rodzina ma duży wpływ na kształtowanie postaw dziecka; 6) rodzina ma decydujący wpływ na kształtowanie charakteru dziecka; 7) rodzina stwarza warunki dla rozwoju umysłowego małego dziecka.

^b Liczba uzasadnień nie sumuje się do 100,0%; część respondentów wymienia więcej niż jedno uzasadnienie.

przedstawiono liczebność osób, których odpowiedzi na pytania kwestionariuszowe po zweryfikowaniu zostały uwzględnione w opracowaniu, ich pochodzenie społeczne i wymieniane uzasadnienia niezbędności rodziny w życiu dzieci.

Z tabeli tej wynika, że 80,5% ogółu badanej młodzieży uzasadniło, dlaczego przypisuje rodzinie wielką rolę w życiu człowieka. Jakkolwiek nie stosuje ona terminologii naukowej, to jednak swoje myśli formułuje w kategoriach czynności (powinności) rodziny (rodziców). Wobec tego uprawnione wydaje się używanie do analizy jej poglądów pojęcia "funkcja rodziny"¹⁷.

Wypowiadając się na ten temat młodzież wymieniła wiele powinności (czynności) rodziny w stosunku do państwa, w różnym układzie i z różną częstotliwością. Najczęściej wymieniane były czynności wchodzące w zakres funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej (była o nich mowa w 86% odpowiedzi poprawnych) i socjalizująco-wychowawczej (56%). Czynności należące do pozostałych funkcji wymieniane zostały przez niewielkie liczby uczniów: funkcja emocjonalno-ekspresyjna - 19%, ekonomiczno-materialna - 3%, kulturalna - 2%.

Większość pozostałej młodzieży (16% ogólnej jej liczby) także uważa, że rodzina jest niezastąpiona w życiu dziecka, ale nie podała powinności rodziny w stosunku do dziecka. Tylko 3% spośród niej nie wypowiedziało się na ten temat lub miało odmienny pogląd, który jest błędny.

Zanim przejdziemy do bardziej szczegółowej analizy wypowiedzi, przytoczymy szereg danych charakteryzujących poziom wiedzy o tych problemach w różnych kategoriach młodzieży, z których składa się badana populacja. Uzyskano je mierząc stosunek odpowiedzi poprawnych w danej kategorii do jej liczebności. Wyrażone zostaną liczbą punktów procentowych. Ten sposób charakterystyki zastosowany będzie również w dalszych rozważaniach.

Dziewczęta prezentują nieco wyższy poziom wiedzy (82% spośród ogólnej ich liczby udzieliło poprawnych odpowiedzi) niż chłopcy (78%); młodzież pochodząca ze wsi posiada ją w nieco większym zakresie (84%) niż pochodząca z dużych miast (70%) i małych miasteczek (82%); młodzież ucząca się w liceach ogólnokształcących zna-

¹⁷ W artykule niniejszym zastosowano pojęcie funkcji jako narzędzia do badań czynności (powinności) rodziców w dziedzinie wychowania ideowego - por. K o c i k, op. cit., s. 11.

cznie wyższy (85%) niż w liceach zawodowych i technikach. Poziom tej wiedzy zależy natomiast bardzo wyraźnie od średniej ocen w ostatnim semestrze. I tak np. wśród młodzieży posiadającej średnią 3,0 tylko 71% udzieliło poprawnej odpowiedzi, a wśród młodzieży mającej średnią 4,1-4,5 odpowiedź taką podało 92%. Biorąc pod uwagę pochodzenie społeczne można stwierdzić, że relatywnie najwyższy poziom wiedzy z tego zakresu posiada młodzież pochodząca z rodzin pracowników umysłowych.

Dalszej analizie poddamy odpowiedzi udzielone przez 290 maturzystów, którzy poprawnie odpowiedzieli na pytanie, a w uzasadnieniu wymienili co najmniej jedną powinność (funkcję) rodziny. Jak już nadmieniano, czynności rodziny na rzecz dziecka (argumenty uzasadniające jej niezbędność w życiu dziecka) wymieniane są w niejednakowej liczbie i z różną częstotliwością. Z zakresu funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej najczęściej wymienia się otaczanie dzieci bezinteresowną opieką i miłością (58% osób należących do tej grupy), a w dalszej kolejności to, że rodzina najpełniej zaspokaja potrzebę uznania i bezpieczeństwa (24%). Inne powinności należące do zakresu tej funkcji zostały wyróżnione przez stosunkowo małe liczby uczniów. Na przykład tylko 4% podało, że rodzina stwarza dziecku warunki do prawidłowego rozwoju umysłowego.

Na drugim miejscu pod względem częstotliwości występowania znajdują się czynności wchodzące w zakres funkcji socjalizująco-wychowawczej. Różnice w liczebności uczniów, którzy je wymieniali, są jednak znacznie mniejsze niż w przypadku funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej. Zaczynając od czynności wyróżnianej najczęściej, ich kolejność jest następująca: rodzina wpływa na prawidłowe rozumienie ról społecznych ojca - matki, syna - córki, brata - siostry (22%); kształtuje postawy dziecka (17%); ma decydujący wpływ na ukształtowanie charakteru dziecka (15%). Natomiast znaczenie rodziny w zakresie dawania dziecku podstaw światopoglądu uwzględnione zostało przez 2% uczniów. Wynika z tego, że młodzież wymieniała najczęściej te czynności rodziny, które są jej najlepiej znane z własnego doświadczenia.

Odpowiedzi młodzieży uczestniczącej w zajęciach z "Przysposobienia" i nie uczestniczącej w nich są bardzo podobne pod względem merytorycznej zawartości (treści). Podawane są w nich jednakowe czynności (argumenty), ich liczebność jest zbliżona a kontekst, w którym są umieszczane, jest także podobny. Znaczne różnice

występują dopiero w formie uzasadnień (odpowiedzi). Młodzież ucząca się "Przysposobienia" formułuje bardziej poprawnie swoje myśli, próbuje stosować nazewnictwo naukowe, np. sfer osobowości dziecka. Jej uzasadnienia zawierają więcej szczegółów, częściej i lepiej dostrzega wychowawczy aspekt czynności, o których mówi. Z całą pewnością można to uznać za pozytywny rezultat oddziaływania tego przedmiotu.

Obecnie, zgodnie z założonymi wcześniej celami tego artykułu, spróbujmy zinterpretować wnioski płynące z przeprowadzonych analiz i określić poziom wiedzy badanej młodzieży na temat funkcji rodziny w stosunku do dzieci.

Z tego co zostało dotąd powiedziane wynika, że niemal wszyscy maturzyści nadają rodzinie wielką rangę społeczną i wyrażają przekonanie, że nie jest ona zastąpiona przez żadną instytucję, zwłaszcza w przypadku dziecka. Przypisują jej szczególnie duże znaczenie w przypadku stworzenia dziecku najbardziej sprzyjających warunków do harmonijnego rozwoju osobowości. Ich uwaga jest jednak skoncentrowana głównie na dbaniu o prawidłowy rozwój biologiczny i emocjonalny. W słabym stopniu została wyeksponowana materialno-ekonomiczna funkcja rodziny. Związane jest to prawdopodobnie z przeświadczeniem młodzieży, że te powinności w życiu współczesnej rodziny są czymś naturalnym i mało istotnym przy aktualnym systemie zabezpieczenia społecznego¹⁸.

Znacznie gorzej przedstawia się jej wiedza o pozostałych funkcjach, zwłaszcza w odniesieniu do oddziaływania rodziny na intelekt dziecka i jego światopogląd. Czynności wchodzące w zakres podfunkcji ideologiczno-swiatopoglądowej i funkcji kulturalnej wymieniane są bowiem sporadycznie. Wynika z tego, że młodzież w znikomym stopniu uświadamia sobie konieczność objęcia swoim oddziaływaniem wszystkich sfer osobowości dziecka, w tym także jego intelektu.

Uczestnictwo w zajęciach z "Przysposobienia" nie poprawia jednak w sposób wyraźny niskiego poziomu wiedzy młodzieży o wy-

¹⁸ Wyjaśnienie to znajduje potwierdzenie w następującym fragmencie wypowiedzi ucznia: "[...] Rodzina, którą założę, będzie według moich zamierzeń rodziną interesującą się kulturą i rodziną kulturalną, czyli pozbawioną snobizmu, zapatrzenia w swój portfel, mogącą mieć pozytywny wpływ na ludzi, którzy się z nią będą stykać [...]" (wypracowanie nr 8).

chowaniu ideowym w rodzinie, chociaż jego pozytywny wpływ jest zauważalny. Program tego przedmiotu mając w założeniu przygotowanie młodzieży pełnych szkół średnich do podjęcia w przyszłości obowiązków rodziców, wychowaniu w rodzinie nadaje właściwą rangę. Młodzież ta nie kojarzy jednak niektórych działów programu tego przedmiotu z rodziną jako podstawową instytucją wychowującą. Nie wystąpiły np. odpowiedzi, w których łączono by czynności rodziców z koniecznością stosowania w wychowaniu wartości, ideałów, norm, czy wzorów osobowych lub które w ogóle nawiązywały do dziedzictwa kulturowego.

Wnioski wynikające z dotychczasowych rozważań nie uprawniają jednak do wysunięcia przypuszczenia, że w rodzinach, które badana młodzież założy, nie będzie występować oddziaływanie rodziny na światopogląd dzieci. Można natomiast zasadnie przypuszczać, że będzie się to odbywać spontanicznie, że wychowanie ideowe zostanie całkowicie przekazane szkole i pozaszkolnym instytucjom wychowawczym.

Udział rodziny w przekazywaniu dziedzictwa kulturowego

W celu stwierdzenia, czy badana młodzież rzeczywiście posiada konkretną i naukową wiedzę o oddziaływaniu wychowawczym w rodzinie i jak poziom tej wiedzy (jej zakres i jakość) przedstawia się, zadano jej szereg pytań dotyczących m. in. celów wychowania, treści o charakterze wychowawczym, metod oddziaływania. Prezentację wyników tych badań zaczniemy od omówienia wybranych zagadnień najsilniej powiązanych z treściami wychowawczymi, w oparciu o które powinno być prowadzone wychowanie ideowe, także w rodzinie. Tabela 2 zawiera wyniki odpowiedzi na pytanie o korzystanie z dziedzictwa kulturowego w wychowywaniu własnych dzieci¹⁹.

Pojęcie "dziedzictwo kulturowe" powinno być znane maturzystom, ponadto było ono wyjaśniane badanej młodzieży przez osobę prowadzącą badania. Pomimo tego 60% spośród niej nie potrafiło odpo-

¹⁹ W artykule przyjęto takie rozumienie dziedzictwa kulturowego, jakie występuje u J. Szczepańskiego - por. S z c z e p a ń s k i, op. cit., s. 83-84. Pytanie testu, przy pomocy którego badano poglądy młodzieży na ten temat, brzmiało: "Jakie dziedzictwo kulturowe powinno być przekazywane dzieciom w rodzinie?".

T a b e l a 2

Płeć uczniów a wymieniane przez nich elementy
dziedzictwa kulturowego^a

Płeć	Badani ogółem	Osoby odpo- wiadaające prawidłowo razem		Elementy dziedzictwa kulturowego (w %) ^b						
		N	%	1	2	3	4	5	6	7
Mężczyźni	154	57	100,0	45,6	24,5	17,5	17,5	12,2	7,0	8,7
Kobiety	206	88	100,0	31,8	30,6	20,4	13,6	10,2	12,5	11,3
Ogółem	360	145	100,0	37,2	28,2	19,3	15,1	11,0	10,3	10,3

^a Nazwy elementów kultury: 1) kształtowanie systemu wartości u dzieci na bazie idei uznawanych przez rodziców; 2) kształtowanie właściwych postaw w stosunku do norm i sankcji społecznych; 3) dbanie o rozwój zainteresowań i talentów dzieci; 4) zapoznanie z polskimi baśniami, legendami, obrzędami ludowymi, tradycjami narodowymi; 5) kształtowanie wrażliwości na piękno dzieł sztuki, wytworów nauki i techniki; 6) kształtowanie umiejętności dokonywania oceny ludzkiego postępowania; 7) uczenie korzystania z przedmiotów (obiektów) będących wytworem ludzkiej kultury.

^b Liczba elementów nie sumuje się do 100,0%; część respondentów wymieniała więcej niż jeden.

wiedzieć na to pytanie, wyjaśniając, że "nie rozumie pytania", że "nie wie" co odpowiedzieć (napisać). Podobnie jak poprzednio za odpowiedzi poprawne uznano te, w których został wymieniony co najmniej jeden element dziedzictwa kulturowego naszego narodu.

Wśród ogółu badanej młodzieży nieco lepszą znajomość tych zagadnień posiadają dziewczęta (43% spośród nich poprawnie odpowiedziało na to pytanie) niż chłopcy (37%); dużo lepszą - młodzież ucząca się w liceach ogólnokształcących (48%) niż ucząca się w technikach i liceach zawodowych (32%); relatywnie wyższą wiedzę posiada młodzież wywodząca się z małych miasteczek, uzyskująca najwyższe średnie ocen i pochodząca z rodzin pracowników umysłowych.

Z analizy odpowiedzi poprawnych (145) wynika, że zarówno liczba wyróżnionych elementów dziedzictwa kulturowego, jak i częstotliwość ich występowania są niewielkie. Mają one ponadto wyraźnie użytkowy charakter. Uwzględniając je w wychowaniu można kształto-

wać u dzieci postawy konformistyczne i umiejętności bardzo ułatwiające życie, np. układanie korzystnych stosunków z otoczeniem. Natomiast rodzice mogą wykorzystywać je do korygowania postępowania dzieci.

Elementami, które wymienione zostały przez relatywnie największe liczby uczniów, są bowiem: wpajanie dzieciom systemu wartości zgodnego z ideałami rodziców (37%), kształtowanie u dzieci właściwych postaw w stosunku do norm i sankcji społecznych (28%), troska o rozwój zainteresowań i talentów dzieci (19%).

Młodzież świadoma jest tego, że w rodzinie nie można przekazać całego dziedzictwa kulturowego, że konieczne jest stałe dokonywanie wyboru określonych elementów w zależności od wieku dziecka i jego indywidualnych cech. Zasadnicze kryterium tych wyborów stanowić ma - według niej - bezpośredni związek danych elementów z oddziaływaniem rodziców na sferę motywacyjno-działaniową dziecka. A więc mają one mieć przede wszystkim instrumentalny charakter i mogą być wykorzystywane w interwencji wychowawczej lub do wymuszania posłuszeństwa. W zestawie wyróżnionych przez młodzież elementów brakuje zwłaszcza takich, które oddziałują na sferę świadomości i uczuć, które stwarzają możliwość prowadzenia wychowania ideowego w sposób refleksyjny.

Tylko nieliczni wymieniali takie spośród nich, jak: zapoznanie dzieci z polskimi baśniami, legendami, obrzędami ludowymi i tradycjami narodowymi (15%); kształtowanie wrażliwości na piękno dzieł sztuki, wytworów nauki i techniki (11%); kształtowanie umiejętności oceniania ludzkiego postępowania (10%); uczenie korzystania z przedmiotów będących wytworem ludzkiej kultury (10%). Sporadycznie wymieniano znaczenie polskiej mowy jako elementu jednoczącego rodzinę i naród; zapoznavanie z symboliką narodową i podkreślanie jej znaczenia dla jednostki i narodu; z twórcami kultury narodowej i ich zasługami dla kultury ogólnoludzkiej; z sylwetkami bohaterów narodowych, kształtowanie poczucia dumy narodowej; zapoznanie z istniejącymi normami i sankcjami społecznymi.

Elementy te z pewnością będą w jakimś stopniu uwzględniane przez nią w wychowaniu własnych dzieci, ale przypuszczalnie odbywać się to będzie w sposób mało refleksyjny²⁰. Z punktu widzenia

²⁰ Zob. R. Miller, Proces wychowania i jego wyniki,

potrzeb pedagogiki jest to sytuacja niekorzystna. Stwierdzono bowiem już dawno, że dla późniejszych faz rozwojowych jednostki²¹ niezwykle ważne jest wychowanie dzieci inicjowane przez rodzinę i prowadzone zgodnie z wypracowanymi przez pedagogów regułami postępowania²². W wychowaniu tym szczególnie istotne jest wykorzystywanie treści zawierających duży ładunek emocjonalny, ponieważ pomagają one młodemu pokoleniu łatwiej uświadomić sobie i internalizować to wszystko, co łączy jednostkę i naród, co pozwala kontynuować tradycje rodzinne i narodowe.

Poglądy młodzieży na temat wykorzystywania elementów dziedzictwa kulturowego w wychowaniu rodzinnym są bardzo ujednolicone. Uczestniczenie w zajęciach z "Przysposobienia" miało nieznaczny wpływ na poprawność merytoryczną odpowiedzi, chociaż młodzież ucząca się tego przedmiotu nadała swoim wypowiedziom lepszą formę stylistyczną.

Można więc przypuszczać, że wprowadzenie młodego pokolenia w dziedzictwo kulturowe dokonywać się będzie głównie poza domem rodzinnym, zwłaszcza w szkole. Wypada jednak wątpić, czy szkoła, w której proces wychowania został zrationalizowany i nazbyt sformalizowany, jest w stanie powodować autentyczne wzbogacenie sfery emocjonalno-uczuciowej swoich wychowanków i internalizować wartości.

Warszawa 1966, s. 117-118. Autorka omawia w pracy negatywne skutki takiego postępowania.

²¹ Na doniosłość tego okresu życia dziecka w całokształcie rozwoju jego osobowości zwrócił uwagę K. Kotłowski, przestrzegając jednocześnie rodziców przed skutkami popełnianych błędów wychowawczych na tym etapie życia dziecka. Píše m. in. "Największy błąd wychowawczy popełniają rodzice, którzy sądzą, że w tym wczesnym okresie nie czas jeszcze na »prawdziwe« wychowanie, że dziecko nauczy się właściwego postępowania, gdy podrośnie i »zmadrzeje«. Niewątpliwie wielu rzeczy nauczy się ono w późniejszym wieku, ale są i takie, których nigdy się już nie nauczy, jeżeli nie wyniesie ich ze szkoły matczynej" - K. K o t ł o w s k i, Aksjologiczne podstawy teorii wychowania moralnego, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 104.

²² Okres nasilonego (głównego) oddziaływania wychowawczego rodziny, który przypada na siedem pierwszych lat życia dziecka, powinien charakteryzować się przewagą metod informujących i związanych z nimi metod interioryzujących. Dla następnych faz rozwojowych przewidywana jest również grupa metod regulujących postępowanie, z której jednak należy refleksyjnie korzystać - por. ibidem, s. 150. W badanej zbiorowości rysuje się tendencja raczej odwrotna.

ci tkwiące w dziedzictwie kulturowym²³. Wnioski te wydają się uzasadnione również konformistycznym charakterem wybieranych najczęściej przez młodzież elementów kulturowych, należących do tego dziedzictwa, które są nieadekwatne dla wychowania światopoglądowo-ideowego.

Wartości przekazywane dzieciom w rodzinie

Jednym z podstawowych czynników każdego procesu wychowania, niezależnie od rodzaju partnerów, pomiędzy którymi zachodzi stosunek wychowawczy, są wartości. Zasadnicza ich rola polega na tym, że ukierunkowują one proces wychowania. W oparciu o wartości powstają bowiem ideały ludzi, modele sytuacji społecznych. Te z kolei wyznaczają cele wychowania, które wskazują następnie dyspozycje osobowościowe, jakie winny być kształtowane u wychowanków oraz ich zakres, aby zrealizować (osiągnąć) ideały. Wysoki stopień uświadamienia sobie przez wychowawców roli wartości w życiu jednostki, rzetelna wiedza na ich temat i umiejętność korzystania z nich stanowi najważniejszy warunek ukształtowania określonych postaw u wychowanków, wyrażających stosunek jednostki do rzeczywistości zgodny z oczekiwaniami wychowawców.

W wychowaniu ideowym wartości spełniają jeszcze inną ważną rolę - stanowią przedmiot kształtowanych postaw ideowych²⁴. W tej dziedzinie wychowania rola wartości jest jednak bardzo specyficzna. Wyznaczają bowiem nie tylko sens działalności wychowawczej, ale dzięki powszechności i dużej sile wpływu na kształtowanie się właściwego stosunku człowieka do "świata wartości", nadają sens życiu społecznemu. Z tych powodów wydaje się słusznym przedstawienie poglądów badanej młodzieży na wartości, o jakie należy opierać wychowanie dzieci w rodzinie²⁵. Tabela 3 zawiera wyniki jej odpo-

²³ Rzeczywiste możliwości prowadzenia na terenie szkoły prawidłowego procesu wychowania ukazała w swojej pracy M i l l e r, op. cit., s. 163 i n. Uwagi autorki zachowały swą aktualność do chwili obecnej, mimo że czynione są próby nadania pracy wychowawczej na terenie szkoły należytej rangi.

²⁴ Zob. M u s z y Ń s k i, op cit., s. 106.

²⁵ Zdając sobie sprawę z trudności badania tych zagadnień w ogóle, a zwłaszcza wśród młodzieży będącej w okresie dorastania,

T a b e l a 3

Pochodzenie terytorialne uczniów a wymieniane przez nich ideały^a

Miejsce zamieszkania	Badani ogółem	Osoby odpowiadające prawidłowo razem		Ideały oraz ich liczebność (w %) ^b					
		N	%	1	2	3	4	5	6
Duże miasto	107	37	100,0	27,0	45,9	27,0	18,9	27,0	18,9
Małe miasto	185	83	100,0	39,7	25,3	31,3	25,3	24,0	14,4
Wieś	68	32	100,0	40,6	40,6	40,6	34,3	3,1	12,5
Ogółem	360	152	100,0	36,8	33,5	32,2	25,6	20,3	15,1

^a Nazwa ideałów: 1) solidne wypełnianie obowiązków (m.in. zawodowych) - pracowitość; 2) życzliwość wobec ludzi; 3) uczciwe postępowanie w życiu; 4) bezinteresowna pomoc drugiemu człowiekowi; 5) wiara w godność i dobroć ludzką; 6) wierność wobec narodu polskiego.

^b Liczba ideałów nie sumuje się do 100,0%; część respondentów wymieniła więcej niż jeden.

wiedzi na pytanie o "ideały", które zamierza stosować w wychowaniu własnych dzieci.

Okazuje się, że pytanie o te zagadnienia sprawiało badanej młodzieży dużo trudności. Tylko 42% spośród niej udzieliło odpowiedzi poprawnych, tzn. wymieniło co najmniej jeden ideał. Uczniów twierdzących, że nie wierzą w ideały lub, że nie będą przekazywać ideałów, ponieważ każde pokolenie ma własne - było 5%. Uczniów, którzy nie podali żadnej odpowiedzi było bardzo mało (poniżej 4%). Pozostali, a więc połowa, odpowiedziała błędnie lub wymijająco.

W całej badanej zbiorowości lepszą orientację w tych problemach wykazały dziewczęta (47% spośród nich odpowiedziało popraw-

użyto w pytaniu sformułowań łatwiejszych i bliższych jej, mianowicie pojęcia ideału w znaczeniu potocznym. Przyjęto, że w takim znaczeniu ideały odzwierciedlają hierarchię uznawanych wartości. Pytanie było sformułowane następująco: "Jakie ideały powinny być przekazywane dzieciom w rodzinie"? Mimo takiego ułatwienia młodzież formułowała odpowiedzi w kategoriach postaw człowieka, również potocznie rozumianych (postępowanie w stosunku do kogoś lub czegoś). Świadczy to o jej dużej nieporadności w tej dziedzinie wiedzy.

nie), niż chłopcy (36%); uczniowie liceów ogólnokształcących (48%) niż techników i liceów zawodowych (36%); młodzież pochodząca ze wsi (47%) niż pochodząca z małych miast (45%) i dużych (34%). Podobnie jak na poprzednie pytania, młodzież mająca wyższe średnie oceny udzielała także odpowiednio częściej poprawnych odpowiedzi. Jeżeli natomiast chodzi o odpowiedzi młodzieży uczącej się "Przysposobienia", to odsetek udzielonych przez nią odpowiedzi poprawnych oraz ich sens są bardzo zbliżone do tych, które występują wśród młodzieży nie uczącej się tego przedmiotu, ale forma stylistyczna jest lepsza.

Z tab. 3 wynika, że najbardziej popularne wśród młodzieży są ideały bezpośrednio i silnie wiążące się z człowiekiem, jego pracą (głównie zawodową) i odnoszą się do stosunków z innymi ludźmi. Mają one charakter wybitnie laicki²⁶. Stanowi to w głównej mierze rezultat afirmacji przez młodzież ideologii socjalistycznej, w której człowiek i jego dobro jest najwyższą wartością²⁷.

Zupełnie sporadycznie wymienione są takie ideały, jak: stawanie w obronie honoru własnego i czyjegoś (7%), poświęcanie życia w obronie narodu (3%), traktowanie ludzi różnych ras i narodowości jako równych sobie (2%), solidarność w obronie słusznej sprawy (2%), dochowywanie czyjejś tajemnicy (1%). To, że są one rzadko wymieniane, nie daje podstaw do twierdzenia, że młodzież nadaje im niską rangę.

Wydaje się, że zestaw wymienionych ideałów oraz ich liczebności wskazują, że młodzież zbyt słabo odczuwa potrzebę kształtowania w rodzinie postaw patriotycznych i tolerancji wobec ludzi różnych ras i narodowości. Raczej koncentruje się na ideałach związanych z kształtowaniem postaw umożliwiających poprawne kontakty międzyludzkie w środowisku, w którym żyje.

²⁶ Do podobnych wniosków doszedł J. Gogol na podstawie prowadzonych przez siebie badań wśród młodzieży szkół średnich - por. J. G o g o l, Ideały osobowe współczesnej młodzieży licealnej, "Więź" 1963, nr 9, s. 58.

²⁷ Rozważania na temat wartości moralnych, a więc ich genezy i systemu zawiera książka K o t ł o w s k i e g o, Aksjologiczne podstawy... Dla celów niniejszego artykułu najcenniejszy był rozdz. pt.: "Pedagogiczna analiza systemu wartości etycznych".

Zjawiskiem niekorzystnym z pedagogicznego punktu widzenia jest ponadto relatywnie mała liczba młodzieży, która umiała odpowiedzieć na to pytanie oraz to, że wymienione przez nią ideały skoncentrowane są wokół wartości o charakterze uniwersalnym. Na przykład w zbyt małym stopniu dostrzega ona wartości, takie jak: kolektywizm, świadoma dyscyplina, internacjonalizm²⁸.

Biorąc to pod uwagę można stwierdzić, że zarysowane w jej poglądach tendencje do oparcia wychowania ideowego przede wszystkim na wartościach ogólnohumanistycznych i posiadających walor uniwersalności świadczą o znacznym tradycjonalizmie tej młodzieży w ujmowaniu roli rodziny w wychowywaniu młodego pokolenia. Jakkolwiek tradycjonalizm posiada niezaprzeczalne walory²⁹, w perspektywie może jednak spowodować małą wydolność rodzin w zakresie należytego przygotowania potomstwa do rozwiązywania problemów moralnych, jakie niesie ze sobą np. demokratyzacja życia społecznego, rewolucja naukowo-techniczna, czas wolny³⁰.

Ze względu na wagę tych zagadnień także dla praktyki społecznej, występuje potrzeba bardziej wszechstronnego ich zbadania, a następnie wzbogacenia systemu wartości młodzieży o nowe elementy, adekwatne do rozwiązywania problemów, które będą się pojawiać w przyszłości. Współczesny rozwój nauk o wychowaniu stwarza realną możliwość wykonania tych zadań.

Stosowanie wzorów osobowych w wychowaniu dzieci na terenie rodziny

W każdym oddziaływaniu wychowawczym istnieje silny związek pomiędzy stosowanymi w nim wartościami, ideałami i wzorami osobowymi. Wychowawcy chętnie korzystają z tych wzorów w celu przybliżenia wychowankom określonych treści wychowawczych, służących zinternalizowaniu (lub odrzuceniu) przekazywanych im idea-

²⁸ W artykule przyjęto klasyfikację wartości moralnych opracowaną przez K. Kotłowskiego - ibidem, s. 44-61.

²⁹ Por. M. K o z a k i e w i c z, Rodzina w rozwiniętym społeczeństwie socjalistycznym, [w:] Wybrane problemy socjalistycznej rodziny, red. J. P i o t r o w s k i, Warszawa 1978, s. 216.

³⁰ Por. M i l l e r, op. cit., s. 37.

łów. Wzory osobowe konkretyzują bowiem wartości, dostarczając przykładów w formie osób (postaci literackich), rzeczywistych lub fikcyjnych, pozytywnych lub negatywnych, u których skumulowane zostały pewne cechy będące istotnymi z punktu widzenia danej wartości czy ideału. Ponieważ wzory osobowe przybliżają wychowankom ideały czyniąc je bardziej zrozumiałymi poprzez oddziaływanie na ich wyobraźnię, częściej są stosowane w wychowaniu niż ideały.

Korzystanie z nich przez wychowawców świadczy o tym, że mają oni określoną koncepcję wychowania, zawierającą również opracowany plan postępowania zmierzającego do wpojenia wychowankom założonych w niej wartości. Muszą oni jednak zdawać sobie sprawę z tego, że wzory te mogą być czasami kontrowersyjne, mało adekwatne do sytuacji i nie zawsze jednoznacznie oceniane³¹.

W celu stwierdzenia, jaki poziom wiedzy na ten temat posiada badana młodzież, zadano jej pytanie, czy zamierza korzystać z wzorów osobowych w wychowaniu swoich dzieci. Uczniowie, którzy pozytywnie odpowiedzieli na to pytanie, byli następnie proszeni o wymienienie wzorów osobowych, jakie będą stosować.

Już tylko z liczbowego rozkładu odpowiedzi wynika, że młodzież w małym stopniu docenia konieczność korzystania z tych wzorów. Zamiar stosowania ich, ale bez wskazania konkretnych wzorów, zadeklarowało 14%, natomiast tylko 7% wymieniło wzory osobowe i ich cechy; 35% odpowiedziało, że nie będzie korzystać z nich; 38% nie miało zdania na ten temat. O pozostałych brak informacji.

Pewna część spośród niej wybrała zapewne łatwiejszy sposób uporania się z tym pytaniem, udzielając odpowiedzi "nie", "nie mam zdania" lub "tak", ale bez komentarza. Zapewne miało tutaj wpływ i to, że młodzież chętniej posługuje się sformułowaniami ogólnymi, jakimi są np. ideały, niż wzorami osobowymi, których wybór i uzasadnienie wymaga znacznego wysiłku intelektualnego. Wydaje się jednak, że zasadniczą przyczyną takiego właśnie układu odpowiedzi jest brak wykrystalizowania się u badanej młodzieży względnie trwałego systemu wartości, co jest zresztą charakterystyczne dla ogółu młodzieży w jej wieku.

Stosunkowo duża liczba uczniów niezdecydowanych oraz wyrażających sprzeciw wobec stosowania wzorów osobowych świadczy o

³¹ Por. M u s z y ń s k i, op. cit., s. 37.

tym, że w trakcie zajęć dydaktycznych w szkołach, zwłaszcza z przedmiotów humanistycznych, nie najlepiej wykorzystywany jest ten czynnik wychowawczy (może to być np. ahistoryczność w ich prezentowaniu, "cukierkowatość" itp.). Wskazuje to również na brak należytej troski wychowawców o internalizowanie przez młodzież pożądaných wartości tkwiących w postaciach z literatury, czy historii³².

Poza tym zbyt rzadko mamy do czynienia z właściwą selekcją osób, które różnymi sposobami lansowane są obecnie na wzory osobowe. To może powodować nieufność do nich lub wręcz niechęć do upowszechniania za ich pomocą określonych wartości. Sądzić wypada, że stąd głównie pochodzą wątpliwości młodzieży co do słuszności stosowania wzorów osobowych w wychowywaniu własnych dzieci.

Młodzież, która zamierza wykorzystywać wzory osobowe, wymienia najczęściej swoich rodziców i bohaterów książek uznanych za klasykę. Dopiero w dalszej kolejności zostali wyróżnieni ludzie zasłużeni na polu nauki, artyści, wybitni wodzowie i politycy. Podawane przez nią cechy, ze względu na które te osoby mogą być wzorami do naśladowania, to: życzliwość wobec innych, uczciwa codzienna praca, dzielność w realizacji własnych zamierzeń i planów, pokonywanie własnych słabości, mądrość i umiłowanie wiedzy. Cechy wymieniane przez relatywnie mniejsze liczby uczniów to: wierność własnym ideałom, tolerancja, odwaga osobista w walce ze złem, zdolność do poświęcenia się dla dobra innego człowieka (ludzkości).

Widać z tego, że młodzież jest konsekwentna w swoich poglądach na omawiane tutaj zagadnienia, albowiem zachowała ciągłość merytoryczną i logiczną w uznawanych przez siebie wartościach, których odzwierciedleniem są jej ideały. Byłoby rzeczą interesującą i ważną ze względów praktycznych ustalenie, jak młodzież w dzisiejszych czasach rozumie takie cechy człowieka i pojęcia o charakterze uniwersalnym, jak: "tolerancja", "wierność własnym ideałom" itp. Innymi słowy, chodziłoby o stwierdzenie, jakie tre-

³² O zjawisku tym wypowiada się R. Miller w sposób następujący: "Wychowanie planowe, dokonywane głównie w szkole, większość czasu poświęca poznaniu przeszłości. Specjalizacja przedmiotów nauczania, czas potrzebny na podanie elementarnych wiadomości i wyćwiczenie podstawowych umiejętności, nie pozwala na takie przeżywanie dorobku czasów przeszłych, ażeby tradycja wyjaśniała czas dzisiejszy" - Miller, op. cit., s. 35.

ści (inne wartości) wkładane są obecnie w zakres każdego z tych pojęć i jakie rzeczywiste zachowania z nimi się wiąże. Wiadomo przecież, że każda z tych cech historycznie ujmowana znaczyła faktycznie co innego, a w niektórych okresach miała charakter społecznie wsteczny z punktu widzenia współczesnych ocen i rozwoju społeczeństwa. W badaniach, o których mowa, nie podejmowano tych zagadnień.

Perspektywy wychowania ideowego w rodzinie.

Podsumowanie

Przedstawione w poprzednich częściach artykułu wyniki analizy poglądów badanej młodzieży dają podstawę do sformułowania wniosków bardziej ogólnych na jej temat i do oceny poziomu jej kultury związanej z wychowaniem ideowym na terenie rodziny. Dla przedmiotu rozważań podjętych w nim ważna jest przede wszystkim jej wiedza teoretyczna na temat funkcji pełnionych przez rodzinę (szczególnie o podfunkcji ideologiczno-światopoglądowej i jej związku z funkcją kulturalną) i o czynnikach, które powinny być uwzględniane w wychowaniu rodzinnym: dziedzictwo kulturowe społeczeństwa, wartości i wzory osobowe. Ocenie poddany zostanie nie tylko zasób wiedzy, ale również jej jakość, która mierzona będzie stopniem dostosowania jej do wymagań stawianych współcześnie rodzicom przez pedagogikę.

Przypomnijmy, że młodzież wymieniając oddziaływania rodziny na dziecko, ze względu na które jest niezastąpiona w jego życiu skoncentrowała się na funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej i jej nadała priorytet. Znacznie mniejsza liczba uczniów wymieniła czynności wchodzące w zakres funkcji socjalizująco-wychowawczej, co stawia ją na drugim miejscu. Zadania rodziny związane z kształtowaniem światopoglądu dziecka były wymieniane sporadycznie, co stawia je w szczególnie niekorzystnym świetle, w porównaniu z innymi w obrębie tej funkcji.

Wynika z tego, że młodzież słabo uświadamia sobie prawidłową hierarchizację funkcji spełnianych przez rodzinę, w której wiodącą rolę winna odgrywać funkcja socjalizująco-wychowawcza, przy zachowaniu równowagi między wszystkimi dziedzinami oddziaływania mającymi wpływ na kształtowanie osobowości dziecka. Wychowanie i-

deowe nie zajmuje zatem należnego mu miejsca w całości kształcie życia rodziny, a konieczność jego występowania dostrzegana jest w niewielkim stopniu w wychowaniu rodzinnym.

Wniosek ten znajduje potwierdzenie także w relatywnie najmniejszej liczbie osób wymieniających czynności należące do funkcji kulturalnej rodziny, w której m. in. dokonuje się selekcja treści, jakie są uwzględnione w przygotowaniu dziecka, do życia w społeczeństwie. Przypuszczać więc można, że wychowanie ideowe dzieci posiadanych przez badaną młodzież dokonywać się będzie przede wszystkim w szkole i w innych środowiskach wychowawczych, jakkolwiek zakończenie okresu dorastania i utrwalenia się u niej systemu uznawanych wartości może spowodować większe poczucie odpowiedzialności za tę sferę oddziaływania na terenie domu.

W przypadku gdyby przypuszczenie to okazało się prawdziwe, powstałaby wówczas sytuacja bardzo niekorzystna dla prawidłowego kształtowania osobowości dziecka. Nastąpi bowiem wtedy duża przerwa w ciągłości oddziaływania wychowawczego, obejmująca trzy fazy życia dziecka: małego dziecka, I dzieciństwa i II dzieciństwa (0-7 lat)³³. A właśnie w okresie tym następować winno u dziecka stopniowe stwarzanie podstaw światopoglądowych, oczywiście w zakresie przystępnym dla niego. Niedocenianie znaczenia właściwego oddziaływania na dziecko w tym wieku może mieć negatywny wpływ na kształtowanie osobowości dziecka w następnych fazach jego rozwoju.

Przestrzega przed tym Karol Kotłowski pisząc: "Okres pierwszego i drugiego dzieciństwa są ważne, a nawet decydujące dla ustabilizowania się przyszłego kształtu moralnego człowieka, gdyż wytyczają linię rozwoju etycznego i prawdopodobnie estetycznego na całe życie. Dlatego nie należy ich lekceważyć pod żadnym pozorem [...]. Zadaniem wychowawców tego okresu, najczęściej rodziców, jest stworzenie w pierwszych trzech latach życia dziecka zdrowego klimatu wychowawczego, dzięki któremu będzie ono wzrastało w spokoju otoczone czułością, co zapewni mu równowagę psychiczną pozwalającą przystąpić w następnych okresach życia do kształcenia podstawowych cech mocnego charakteru, szczególnie dy-

³³ Por. K o t ł o w s k i, Aksjologiczne podstawy..., s. 86 i n.

scypliny i zamykania do porządku, opartych na coraz bardziej krępujących wewnętrznych hamulcach i umiejętności wyrzeczeń na korzyść innych"³⁴.

Wysoko ocenić trzeba natomiast zasób wiedzy młodzieży na temat stwarzania dzieciom na terenie rodziny odpowiednich warunków dla ich rozwoju fizycznego i psychicznego. Niepokój budzić może jedynie nadmierna koncentracja uwagi na tych właśnie warunkach, przesłaniająca zadania rodziny w pozostałych dziedzinach jej życia, zwłaszcza słabe dostrzeganie obowiązku rodziców w zakresie stwarzania podwalin osobowości moralnej dzieci.

Wypowiadając się na temat wartości, na których można oprzeć wychowanie ideowe w domu rodzinnym, młodzież skoncentrowała się na tych, które mają charakter uniwersalny. Wymieniane przez nią ideały i wzory osobowe dotyczą człowieka, jego pracy i życzliwego stosunku do drugiego człowieka. Zauważyć można, że w tym zakresie posiada ona spójne poglądy. Występuje tutaj kontynuacja przekazywanych myśli w imię tej samej wartości moralnej.

Ideały, jakie przewiduje do stosowania w wychowaniu rodzinnym, zgodne są z ideologią socjalistyczną, mają charakter laicki. Świadczy to o nowoczesności jej zapatrywań, ujmowania przez nią zagadnień społecznych i wychowawczych oraz o nadążaniu za wymaganiami współczesności. W zbyt małym stopniu uwzględniała jednak ideały składające się na takie m. in. wartości, które mają aspekt klasowy, jak: internacjonalizm, kolektywizm, świadoma dyscyplina. Jest to poważne zubożenie treści wychowawczych i utrudnienie oddziaływania instytucjom wychowawczym, np. szkole, kontynuującym proces wychowania zainicjowany w domu. Trudno jest wyrazić pełne przekonanie, czy elementy tych wartości będą uwzględniane w wychowaniu dzieci przy okazji korzystania z wartości uniwersalnych lub czy te ostatnie stosować się będzie z uwzględnieniem aspektu klasowego.

Wzory osobowe, jakie młodzież ma zamiar stosować w wychowaniu ideowym dzieci, z reguły wybiera spośród najbliższego otoczenia. Są to przeważnie rodzice, których działanie jest na bieżąco kontrolowane przez dzieci i wysoko oceniane. Można więc sądzić, że przyznaje im wysoki autorytet, głównie moralny. Jednocześnie

³⁴ Ibidem, s. 105.

świadoma jest tego, że rodzice, aby stać się wzorem dla swoich dzieci, powinni postępować w sposób niezwykle refleksyjny. Uważa, że niemal każdy przejaw ich zachowania może mieć znaczenie wychowawcze.

Badana młodzież wykazuje jednak znaczne luki w całokształcie wiedzy o rodzinie i wychowaniu ideowym. W stopniu daleko niewystarczającym znała elementy składające się na dziedzictwo kulturowe. Kojarzyła je przede wszystkim ze stwarzaniem na terenie rodziny warunków dla rozwoju dziecka, zwłaszcza jego zainteresowań, zamiast z koniecznością uwzględniania w wychowywaniu określonych treści, dzięki którym możemy jako naród utrzymać ciągłość kulturową i kontynuować jej rozwój. W zbyt słabym stopniu dostrzegała zwłaszcza te elementy dziedzictwa, które mają wpływ na zachowanie tradycji narodowych i rodzinnych.

Wymieniany przez nią zestaw ideałów odzwierciedlających uznawane wartości i wzorów osobowych jest bardzo skromny. Odpowiedzi na pytania dotyczące tych spraw były w całej populacji bardzo ujednolicone w treści, stereotypowe, niekiedy infantylne. Brakowało w nich oryginalnego podejścia do zagadnienia. Nie występowały zupełnie wzory osobowe z czasów współczesnych, np. naukowcy, kosmonauci, odkrywcy, działacze społeczni itp. Ten stan rzeczy wynika zapewne ze stwierdzonego powszechnie, niekorzystnego zjawiska na terenie szkół, jakim jest nadmierny dydaktyzm i pogoń za wskaźnikami po stronie nauczyciela i uczniów. W tych warunkach nie ma czasu ani możliwości na interioryzowanie wartości przez uczniów, kiedy omawia się np. postacie literackie, które je personifikują. Szkoła, która w sposób tak znaczący oddziałuje na młodzież, nie wywiązuje się należycie z obowiązku kształtowania umiejętności wartościowania ludzi, faktów, zdarzeń³⁵.

³⁵ "Nie sama wielkość dzieła decyduje o jego znaczeniu pedagogicznym, wiele z nich bez pomocy nauczyciela nie trafiłoby do świadomości młodzieży. Dopiero wnikliwa i subtelna analiza otwiera na nie »oczy i serca«. Bywa niestety i odwrotnie, szkolne opracowywanie arcydzieł literatury nie tylko je odziera z zawartego w nich piękna, lecz obrzydza i odstrasza od nich na długie lata, często dopiero w wieku dojrzałym odkrywamy ich wartość, kiedy już gruntownie zapomnieliśmy, o tym wszystkim, co wpajał nam gorliwy analityk-polonista" - K. Kotłowski, Rzecz o wychowaniu patriotycznym, Wrocław 1974, s. 99.

Tę mocno niedoskonałą wiedzę, ogólnikową i z licznymi lukami, posiada mniej niż połowa badanej młodzieży, a pozostała w ogóle nie ujawniła wiadomości z tego zakresu. Najlepszą orientację w tych problemach wykazywali przede wszystkim uczniowie osiągający dobre i bardzo dobre wyniki w nauce. W korzystnym świetle zaprezentowali się ci spośród nich, którzy pochodzą z rodzin inteligencji i pracowników umysłowych. Relatywnie wyższy poziom wiedzy posiada młodzież mieszkająca w małych miastach i wsiach. Na tym tle bardzo niekorzystnie przedstawiają się uczniowie pochodzący z dużego miasta (Łódź). Uzyskiwali oni bowiem najniższe wskaźniki przy wszystkich omówionych tu pytaniach.

Poziom wiedzy posiadanej przez uczniów jest także zróżnicowany ze względu na ich płeć i typ szkoły, w której pobierają naukę. Lepszą orientację w interesujących nas problemach wykazują dziewczęta niż chłopcy oraz młodzież ucząca się w liceach ogólnokształcących.

Wynika z tego, że poziom kultury pedagogicznej badanej młodzieży w odniesieniu do wychowania ideowego na terenie rodziny jest w sumie niski. Zaprezentowana przez nią wiedza teoretyczna i postawy nie mogą stanowić podstawy do wysuwania przypuszczenia, że jej oddziaływanie w tej dziedzinie będzie miało charakter uporządkowanego procesu wychowawczego, a więc, że będzie celowe, zamierzone i świadome. Prawdopodobnie będzie to raczej oddziaływanie przebiegające okazjonalnie i żywiołowo, które jest charakterystyczne dla procesu socjalizacji, a nie dla wychowania. Uzasadnieniem tego wniosku jest także wyrównany poziom wiedzy o tych problemach wśród maturzystów uczących się "Przysposobienia" i nie uczących się tego przedmiotu.

Dokonana ocena stanu przygotowania młodzieży do podjęcia ról rodzicielskich jest niekorzystna z punktu widzenia potrzeb pedagogiki. Wydaje się jednak, że sytuacja będzie ulegać stopniowo zmianie na lepsze. Świadczą o tym stwierdzalne już obecnie osiągnięcia, "Przysposobienie do życia w rodzinie", chociażby jego wpływ na formę wypowiedzi. W miarę zwiększania się skuteczności oddziaływania tego przedmiotu, i innych czynników można mieć nadzieję, że w niedalekiej przyszłości osiągnięty zostanie etap powszechnej edukacji pedagogicznej rodziców w podstawowym zakresie, co od dawna postulują pedagogowie i socjologowie.

Wypada na zakończenie powiedzieć, że problematyka podjęta w

tym artykuł ze względu na bardzo duże znaczenie z ogólnospołecznego punktu widzenia jest od dosyć dawna przedmiotem rozważań, w szczególności zaś na gruncie teorii społeczeństwa socjalistycznego i dalszych jego przekształceń. W rezultacie tego istnieje stosunkowo duża liczba prac na temat omawianych w nim zagadnień przeważnie jednak o małej wartości poznawczej, ponieważ zasadniczym ich celem jest spełnianie określonych funkcji praktycznych i ideologicznych. Jako przykład można tutaj wymienić pracę zbiorową pod redakcją Bronisława Ratusia, Problemy obywatelskiego, patriotycznego i internacjonalistycznego wychowania społeczeństwa, Warszawa 1978. Równocześnie z tym prawie wcale nie ma publikacji relacjonujących wyniki empirycznych badań omawianych problemów lub wskazujących metodologię ich analizowania.

Badania, z których częściowe wyniki przedstawiliśmy, uświadomiły nam nie tylko wielość form przejawiania się zagadnień ideologiczno-świadomościowych w wychowaniu wewnątrzrodzinnym, ale przede wszystkim ujawniły nowe problemy, które należy rozwiązać przed rozpoczęciem przyszłych badań na ten temat i w czasie ich kontynuowania. Prawdopodobnie niektóre z nich w ogóle nie dadzą się rozwiązać jednoznacznie i ostatecznie przy aktualnym stanie wiedzy o człowieku i determinantach jego poglądów oraz działania.

Dla omawianej problematyki charakterystyczne jest to, że wszystkie najważniejsze pojęcia teoretyczne, a także nazwy konkretnych zachowań i zjawisk wchodzących w jej zakres mają wymiar historyczny. Szczególnie jest to widoczne w przypadku pojęć (nazw) służących do określania celów działań społecznych i cech osobowościowych posiadanych przez jednostki faktycznie lub zakładanych w perspektywie. Nawiązują one bowiem do wartości społecznych o dużym walorze uniwersalności i powszechnie występujących w potocznej świadomości.

W związku z tym uważamy, że konieczne jest zaproponowanie nowych klasyfikacji wartości i takich ich typologii, które będą bardziej przydatne w badaniach empirycznych. Dążyć przy tym należy do zweryfikowania treści (sensu) pojęć dotyczących wartości społecznych należących do dziedzictwa kulturowego, przez nadanie im współczesnego znaczenia i dokładniejszego określenia ich zakresu, a następnie do przyporządkowania odpowiadających im obecnie konkretnych zachowań jednostek i grup, w których się wyrażają.

Występuje ponadto konieczność sprecyzowania (uszczegółowie-

nia) podstawowych pojęć teoretycznych (tzw. bazowych) odnoszących się do tej problematyki, z których byłoby wolno wyprowadzać kryteria ocen (np. poziomu wiedzy) i stopniować postawy w stosunku do zjawisk światopoglądowych.

Bożena Iwanicka, Zdzisław Iwanicki

IDEOLOGICAL EDUCATION WITHIN THE FAMILY IN OPINIONS
OF SECONDARY SCHOOL GRADUATES

The article deals with ideological education of children in a family. There was made an attempt at definition of the level of knowledge about intrafamily education in the case of students attending the senior grades of secondary schools. The analysis concerned mainly ideological subfunction of the family and prospects of proper influencing of the young generation by the family in the area of ideological education. The above subjects are discussed against the background of materials collected in 1976 from 400 graduates within the framework of researches on pedagogical culture of the young people.

Detailed analysis encompassed outlooks being most closely connected with the ideological education - shaping of ideological attitudes among the younger generation and their Weltanschauung. They concern mainly the significance attributed by young people to the socializing and educational function in the overall family life and its correlation with the cultural function, which is of essential importance for this sphere of education. That is due to the fact that it exerts a decisive influence on selection of factors, which should be taken into consideration if we wish the young man to be properly adapted to life in the society.

Attention was primarily focussed on elements of the cultural heritage of our nation, values and ideals connected with them, which the young people under survey wish to pass to descendants. There are further discussed personality models by means of which they intend to internalize that contents among their children in order to achieve the educational success. While analyzing the outlooks of the

young people, the researches estimated both the scope and quality of knowledge about each one of the factors of the educational process and the extent to which they are aware of the necessity of taking those factors into consideration in the educational process within the family.

The conclusions ensuing from the analyses performed are discussed against the background of socio-demographic features of the young generation and their participation in courses devoted to "Adaptation to Family Life". On the basis of the conducted studies there was formulated a general conclusion, which says that the level of pedagogical culture of the young people about to leave the secondary schools is relatively low. Accordingly, we might assume that the ideological education of children, they will have in the future, will be carried out in an improper manner from the pedagogical point of view, and that it will be taking place - first of all - outside the family boundaries, most probably mainly at school and in other educational circles.

In the final part of the article there are determined theoretical and methodological problems belonging to the discussed problem area, which should become an object of analysis in the near future. That is so, because we believe that solution of these problems constitutes a prerequisite for empirical studies of these problems.